

Materiały

PRZYCZYNY I PRZEBIEG RECESJI GOSPODARCZEJ NRF W LATACH 1965 - 1967

Gospodarka narodowa Niemieckiej Republiki Federalnej, po okresie względnie pomyślnego rozwoju, uległa w ciągu lat 1965 - 1967 dosyć poważnej recesji. To załamanie koniunktury gospodarczej NRF zaskoczyło polityków i ekonomistów zarówno niemieckich, jak i zagranicznych. Pomyślna dotychczasowa sytuacja gospodarcza nie pozwalała na pozór oczekiwać takiego załamania typu kryzysowego i dlatego sprawą ciekawą dla ekonomisty jest wskazanie istotnych przyczyn owego załamania. Taka analiza retrospektywna cyklu koniunkturalnego może być przydatna dla przewidywania przyszłych fluktuacji gospodarczych, przy uwzględnieniu jednak niebezpieczeństwa mechanicznego przenoszenia doświadczeń z przeszłości w przyszłość.

Dla poznania istotnych przyczyn recesji gospodarczej należy sięgnąć wstecz, do sytuacji gospodarczej w latach poprzedzających ten kryzys i dlatego też rozpoczniemy niniejsze opracowanie od analizy rysów charaktery-

TABELA 1
Ludność NRF (w tysiącach)

Lata	Cała ludność	Ludność zawodowo czynna	Ludność zatrudniona w przemyśle
1950	49 989	21 960	8 689
1951	50 528	22 330	9 062
1952	50 859	22 685	9 315
1953	51 350	23 075	9 707
1954	51 880	23 620	10 208
1955	52 382	24 165	10 824
1956	53 000	24 595	11 283
1957	53 656	26 094	11 945
1958	54 292	26 310	12 083
1959	54 876	26 337	12 218
1960	55 433	26 518	12 518
1961	56 175	26 772	12 785
1962	56 938	26 937	12 916
1963	57 587	27 066	12 969
1964	58 266	27 148	13 022
1965	59 012	27 300	13 218
1966	59 638	27 243	13 103

stycznych gospodarki NRF, poczynszyszy od 1960 r. Następnie przyjrzymy się bliżej specyfice recesji lat 1965 - 1967 i na końcu spróbujemy wytłumaczyć czynniki, które doprowadziły do wystąpienia stanu kryzysowego.

Tak więc niniejsze opracowanie będzie się składało z trzech części: 1) podstawowe cechy gospodarki NRF od 1960 r.; 2) chronologia cyklu koniunkturalnego od 1965 do 1967 r.; 3) czynniki wyjaśniające recesję i jej przezwyciężenie¹.

I. PODSTAWOWE CECHY GOSPODARKI NARODOWEJ NRF OD 1960 R.

Trudno w krótkim opracowaniu scharakteryzować choćby najbardziej po-
bieżnie gospodarkę narodową NRF. Ograniczymy się tutaj do wskazania tych
cech, które mają istotny związek z procesem analizowanym w tym artykule.
Na czoło wysuwają się zjawiska demograficzne, które wywarły zasadnicze
piętno na rozwoju gospodarczym NRF w okresie powojennym. Należy sobie
zdać sprawę z ewolucji całej ludności NRF, z ewolucji ludności zawodowo
czynnej oraz ludności zatrudnionej w przemyśle. Można wtedy zrozumieć,
w jaki sposób pod naciskiem wzrostu całej ludności i ludności zawodowo
czynnej oraz pod wpływem migracji ludności z rolnictwa i rzemiosła do
przemysłu dokonał się proces rozwoju gospodarczego.

Z tabeli 1 jasno wynika, że ewolucja demograficzna między 1950 a 1961 r.
była szczególnie korzystna dla gospodarki NRF. Cała ludność w tym czasie
wzrosła o 10%, ludność zawodowo czynna — o 24% a ludność zatrudniona
w przemyśle — o blisko 47%.

Tej ewolucji demograficznej, bardzo korzystnej dla wzrostu gospodar-
czego, towarzyszył poważny udział inwestycji w dochodzie narodowym. Wy-
sokiej stopie inwestycji sprzyjała opisana ewolucja demograficzna, a zara-
zem była ona przez nią uwarunkowana; występuje tutaj niewątpliwie związek
funkcjonalny.

TABELA 2
Udział inwestycji w produkcie narodowym brutto (według
nomenklatury rachunkowości społecznej)

1956	25,1%	1961	26,7%
1957	24,3%	1962	26,4%
1958	25,7%	1963	25,8%
1959	24,9%	1964	27,5%
1960	26,8%	1965	28,0%

¹ Do niniejszego opracowania posłużono się danymi statystycznymi zaczerpniętymi z czasopisma „Wirtschaft und Statistik”, z roczników statystycznych NRF, z Biuletynów Banku Federalnego NRF i opracowań OECD. Ze względów redakcyjnych nie będziemy się powoływać na nie przy każdej kolejnej tabeli.

Sytuacja demograficzna wiąże się bezpośrednio z sytuacją na rynku pracy danego kraju. Rynek pracy zaś jest podstawowym elementem sytuacji gospodarczej całego kraju, zwłaszcza w zakresie warunkującym fluktuacje koniunkturalne.

Tymczasem w NRF od 1960 r. ludność zawodowo czynna wzrastała znacznie wolniej niż cała ludność i stosunek pomiędzy tymi wielkościami osiągnął swój najniższy poziom w 1967 r., wyniósł on wtedy 44,8%. Dalej, migracje z rolnictwa do przemysłu zmniejszały się progresywnie od lat 1955-1956 i zostały szczególnie zredukowane od 1964 r. Dopływ więc siły roboczej ze źródeł wewnętrznych malał. Trzeba było uciekać się do sprowadzania pracowników z zagranicy. W 1959 r. zatrudniano w NRF 150 tys. robotników-cudzoziemców a w 1969 r. — już 1,3 mln wskutek ciągłego ich napływu.

TABELA 3

Przeływ netto pracowników zagranicznych do NRF (w tys.)

1960	+113	1964	+130
1961	+194	1965	+217
1962	+146	1966	+125
1963	+144	1967	-230

Mimo znacznego wyzysku zagraniczna siła robocza jest stosunkowo droga, jeśli weźmie się pod uwagę jej na ogół bardzo niskie kwalifikacje i związane z tym koszty kształcenia.

Dla pełniejszego obrazu sytuacji należy dorzucić jeszcze jeden bardzo istotny element: ilość godzin przepracowanych w przemyśle. W tym zakresie sytuacja jest jasna: obserwujemy ciągle zmniejszanie się tej liczby godzin począwszy od 1961 r., mimo pewnego jej wzrostu w latach 1964-1965.

TABELA 4

*Ilość godzin przepracowanych w przemyśle
(w mln)*

1960	13 394
1961	13 403
1962	12 998
1963	12 579
1964	12 609
1965	12 654
1966	12 221

Zmniejszenie się ilości godzin przepracowanych w przemyśle, przy równoczesnym wzroście liczby zatrudnionych w tym okresie, oznacza redukcję godzin pracy na głowę pracownika oraz podniesienie kosztów produkcji. Znalazło to swój wyraz we wskaźnikach globalnych, jak i we wskaźnikach do-

tyczących sytuacji przedsiębiorstw. Istotnie, od 1960 r. wzrost gospodarczy NRF był znacznie wolniejszy od wzrostu tego kraju w latach następujących bezpośrednio po II wojnie światowej.

TABELA 5
Stopa wzrostu produktu narodowego brutto (według nomenklatury rachunkowości społecznej) w cenach stałych

1951	10,9	1960	8,8
1952	9	1961	5,4
1953	7,9	1962	4,1
1954	7,2	1963	3,5
1955	12	1964	6,6
1956	7	1965	5,1
1957	5,8	1966	2,4
1958	3	1967	-0,5
1959	6,9		

TABELA 6
Zyski netto przedsiębiorstw (wraz z transferami kapitałów) Potrzeby dofinansowania przedsiębiorstw z zewnątrz w mld marek

1960	20,2	10,4
1961	17,4	14,1
1962	18,5	11,7
1963	15,1	11,7
1964	18,3	15,6
1965	18,2	22,1
1966	15,3	14,8

Przedsiębiorstwa zaś wykazywały poważny spadek zysków z jednej, oraz wzrastającą potrzebę dofinansowania z zewnątrz, z drugiej strony.

To samo dotyczy samych spółek akcyjnych, gdzie od 1960 do 1965 r. dochody niepodzielne spadły, z 6 430 do 5 400 mln marek, a to na skutek wzrostu podatków bezpośrednich oraz z powodu pewnej stagnacji zysków po potrąceniu amortyzacji.

TABELA 7
Dochody netto niepodzielne (w mld marek)

Rok	Ogółem	Podatki bezpośrednie	Dochody netto
1960	15 480	9 050	6 430
1961	15 430	10 110	5 300
1962	15 100	10 700	5 300
1963	14 970	10 670	4 300
1964	16 610	11 210	5 400
1965	16 570	11 170	5 400

Przyczyny tego stanu rzeczy leżą po części także we wzroście płac, który był szybszy niż wzrost cen oraz w ułatwieniach fiskalnych sprzyjających szybkiej amortyzacji finansowej urządzeń produkcyjnych; wzrosła ona od 1960 do 1965 r. o 80%.

Konsekwencją zaś tego stanu rzeczy był wzrost zapotrzebowania na dofinansowanie przedsiębiorstw z zewnątrz, o czym była mowa wyżej, oraz to, że gospodarka narodowa stała się bardziej czuła na fluktuacje gospodarcze, a przede wszystkim na sytuację na rynku finansowym.

W tym samym czasie budżet federalny państwa zaczął napotykać na coraz większe trudności. Dotychczas NRF była w korzystniejszej sytuacji w tym zakresie niż jej sąsiedzi. Małe wydatki militarne oraz stosunkowo niskie opłaty z tytułu reparacji wojennych i kosztów utrzymania wojsk okupacyjnych dawały państwu zachodniemieckiemu dużą swobodę w operowaniu dochodami budżetowymi. Gdy sytuacja w tym zakresie uległa zmianie, Niemcy zachodnie, przyzwyczajone do niezbyt wysokich podatków, zaczęły szczególnie odczuwać obciążenia budżetowe.

Wydatki budżetowe na utrzymanie aparatu państwowego szczególnie wzrosły w ciągu ostatnich pięciu lat przed recesją. Przykładowo, w ciągu dwóch lat (1963 - 1965) wydatki na utrzymanie personelu administracyjnego wzrosły o 20% a transfery — o 19%.

Jeśli ufać danym rachunkowości społecznej, to w ciągu lat 1960 - 1965 płace administracji państwowej wzrosły o 73%, subwencje wypłacane przedsiębiorstwom prawie podwoiły się, a transfery wzrosły prawie o połowę. W tym samym czasie produkt narodowy brutto w cenach stałych wzrósł tylko około 50%.

Te same dane rachunkowości społecznej wskazują, że po stronie dochodów budżetowych w latach 1960 - 1965 podatki pośrednie wzrosły tylko o 40%, a podatki bezpośrednie o trochę ponad 40%.

W konsekwencji, budżet państwa znalazł się w trudnej sytuacji, po raz pierwszy od wielu lat wystąpił deficyt budżetowy; państwo zostało zmuszone do zaciągnięcia pożyczki (dług publiczny).

TABELA 8
Nadwyżka (+) lub deficyt (-) administracji i ubezpieczeń społecznych (w mld marek)

	Administracja	Ubezpieczenie społeczne
1960	+6,5	+3,1
1961	+4,5	+5,4
1962	+1,9	+3,5
1963	+0,6	+3,1
1964	+0,9	+3,6
1965	-6	+3,8
1966	-3,9	+3,0

Pogorszyła się także sytuacja NRF w jej stosunkach ekonomicznych z zagranicą. Jeśli od 1950 r. do 1962 udział NRF w handlu światowym wzrósł bardzo poważnie (z 3,6% w 1950 do 10,7% w 1961 r.), to między 1961 a 1966 r. udział ten kształtował się mniej więcej na tym samym poziomie (10,7; 11,1%). Tymczasem pozostałe kraje Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej (EWG) wykazywały ciągle wzrost tego udziału. Mamy więc począwszy od roku 1962 do czynienia z pewnym zastojem handlu zagranicznego NRF. Należy przy

TABELA 9
Procentowy udział handlu NRF i EWG w handlu światowym

Rok	NRF		EWG	
	Import	Eksport	Import	Eksport
1950	4,6	3,6	19,4	16,9
1955	6,6	7,3	21,8	21,8
1959	8	9,6	22,8	24,8
1960	8,5	10	24,8	26,2
1961	8,9	10,7	26	27,4
1962	9,4	10,6	27,3	27,6
1963	9,2	10,8	20,4	27,8
1964	9,2	10,7	28	28
1965	10,1	10,9	28,2	29,2
1966	9,4	11,1	27,8	29

TABELA 10
Import i eksport NRF

Rok	Import	Eksport	Saldo bilansu handlowego	Saldo bilansu usług
	towarów			
	Import	Eksport		
1955	24 472	25 717	+1 245	+1 794
1956	27 964	30 861	+2 897	+2 803
1957	31 697	35 968	+4 271	+3 660
1958	31 133	36 998	+5 865	+3 012
1959	35 823	41 184	+5 361	+2 134
1960	42 723	47 946	+5 223	+2 884
1961	44 363	50 978	+6 615	- 743
1962	49 498	52 975	+3 477	- 395
1963	52 277	58 310	+6 032	- 33
1964	58 839	64 920	+6 081	- 612
1965	70 448	71 651	+1 203	-1 249
1966	72 670	80 628	+7 958	-1 266
1967	70 183	87 045	+16 862	- 934

tym zauważyć, że temu osłabieniu dynamiki handlu zagranicznego towarzyszyło również osłabienie tempa wzrostu gospodarczego w ogóle (produktu narodowego brutto, jak uprzednio wskazywano).

Ta sytuacja znajduje także swoje odbicie w bilansie handlowym i płatniczym NRF. Saldo bilansu handlowego, począwszy od 1960 r. jest bardzo podatne na fluktuacje koniunkturalne i wykazało wyjątkowy wzrost w 1967 r.

TABELA 11
Ruch kapitałowy NRF (w mld marek)

Rok	Bilans bieżący	Bilans ruchu kapitałów	Zmiany w rezerwach
1955	+2 205	- 450	+1 851
1956	+4 477	+ 52	+5 014
1957	+5 864	-2 460	+5 122
1958	+5 948	-2 405	+3 188
1959	+4 195	-6 432	-2 204
1960	+4 654	+1 788	+8 007
1961	-2 887	-5 227	-1 928
1962	-2 142	+ 509	- 552
1963	+ 913	+2 179	+2 572
1964	+ 226	-2 022	+ 12
1965	-6 427	+2 421	-1 506
1966	+ 428	- 66	+1 030
1967	+9 656	-8 184	+ 413

Natomiast saldo bilansu usług wykazywało od 1961 r. ciągle wzrastający deficyt. To ujemne saldo spowodowane jest wydatkami z tytułu turystyki, przelewów za granicę części płac roboczych oraz zysków.

Ruch kapitałowy NRF w tym samym czasie przedstawia tabela 11.

Z załączonej tabeli wynika, że saldo ruchu kapitałowego wykazuje duże fluktuacje, które niewątpliwie związane są z cyklem koniunkturalnym. Fluktuacje koniunkturalne zresztą stanowią zasadniczą cechę gospodarki NRF

TABELA 12
Ruch zapasów (mln marek według cen bieżących)

1960	1-szy sem.	+5 270	1964	1-szy sem.	+3 400
	2-gi „	+3 320		2-gi „	+1 300
1961	1-szy sem.	+5 060	1965	1-szy sem.	+7 500
	2-gi „	+ 840		2-gi „	+1 500
1962	1-szy sem.	+3 780	1966	1-szy sem.	+4 000
	2-gi „	- 280		2-gi „	-2 000
1963	1-szy sem.	+4 300	1967	1-szy sem.	-2 200
	2-gi „	-2 200		2-gi „	-1 800

począwszy od 1960 r. W latach 1950 - 1960 istniały również pewne nieregularności we wzroście gospodarczym tego kraju, ale nie były one tak wyraźne, jak po roku 1960. Można by wtedy mówić o ruchach cyklicznych krótkoterminowych. Te fluktuacje typu koniunkturalnego znajdują swoje odbicie w ruchach zapasów i wskaźnikach konsumpcji.

Statystyka semestralna zapasów ułatwia analizę ruchu i wykazuje, że rytm tworzenia się zapasów jest bardzo niejednorodny oraz, że z reguły są one większe w pierwszym semestrze niż w drugim.

Udział konsumpcji indywidualnej w produkcie społecznym był, jak wynika z tabeli 13, stały od 1960 do 1963 r., spadł w roku 1964 i wzrastał szybko, by w 1967 r. osiągnąć 58,2%.

Ruch cykliczny tych wielkości kształtuje się w odwrotnym kierunku niż ruch zapasów. Wydatki na konsumpcję mają na ogół tendencję wolniejszego

TABELA 13
Konsumpcja indywidualna w % w stosunku do produktu narodowego brutto

1960r.	57,3	1964 r.	56,3
1961	57,3	1965	56,5
1962	57,6	1966	57,2
1963	57,2	1967	58,2

wzrostu w okresie ekspansji gospodarczej, niż dochody. Jednak również wtedy gdy następuje zahamowanie wzrostu dochodów, konsumpcja słabnie z pewnym opóźnieniem. Ponadto dane semestralne pozwalają stwierdzić, że gdy następuje zahamowanie wzrostu dochodów to oszczędności nie maleją tak szybko, jak dochody. Występuje jednak w tym zakresie szereg nieregularności, które ułatwiają lub przeszkadzają w działaniu efektu kumulatywnego w cyklu koniunkturalnym.

TABELA 14A i B
Dochody, oszczędności i konsumpcja ludności NRF (stopa wzrostu w %)

A. Obliczenia w stosunku rocznym

Rok	Dochody rozporządzone	Oszczędności	Konsumpcja
1961	10,1	12 7	9,9
1962	9,2	9,1	9,2
1963	7,2	21 9	5,8
1964	9,4	23,7	7,9
1965	11,1	21,8	9,8
1966	6,5	-0,6	7,5
1967	2,1	-0,2	2,4

B. Obliczenia semestrami w stosunku do odpowiedniego semestru roku poprzedniego

Rok		Dochody rozporządchalne	Oszczędności	Konsumpcja
1964	1- sem.	+ 9,0	+24,3	+ 7,4
	2- „	+ 9,8	+23,2	+ 8,3
1965	1- sem.	+11,1	+23,7	+ 9,5
	2- „	+11,2	+20,2	+10,1
1966	1- sem.	+ 7,3	-10,2	+ 9,8
	2- „	+ 5,8	+ 7,8	+ 5,5
1967	1- sem.	+ 2,9	+ 5,8	+ 2,6
	2- „	+ 1,3	- 4,6	+ 2,2

II. CHRONOLOGIA CYKLU KONIUNKTURALNEGO W LATACH 1965 - 1967

Już w latach 1962 - 1963 nastąpiło w NRF pewne osłabienie tempa wzrostu gospodarczego, lecz zasadnicze załamanie wystąpiło dopiero w 1965 r. Cyfry globalne za lata 1965 - 1967 nie pozwalają uchwycić przebiegu cyklu koniunkturalnego w całej złożoności. Posiadane dane niezbitnie jednak wskazują, iż to załamanie gospodarcze było poważne.

TABELA 15

Wskaźnik produkcji przemysłowej (po uwzględnieniu wahań sezonowych)

Miesiące	1958 = 100		
	1965	1966	1967
Styczeń	158	159	153
Luty	156	160	153
Marzec	153	163	154
Kwiecień	156	161	151
Maj	157	161	152
Czerwiec	157	162	151
Lipiec	156	162	158
Sierpień	159	158	152
Wrzesień	159	159	158
Październik	160	159	160
Listopad	158	157	162
Grudzień	160	157	173

W okresie tym można wyróżnić następujące fazy przebiegu cyklu koniunkturalnego:

- a) osłabienie tempa wzrostu gospodarczego w 1965 r.;
- b) polepszenie się stanu gospodarczego w I semestrze 1966 r.;

- c) kryzys w końcu 1966 r. i na początku 1967 r.;
- d) przewyżczenie stanu kryzysowego pod koniec 1967 r.

Oslabienie tempa gospodarczego w 1965 r. przebiegało rozmaicie w różnych gałęziach przemysłu. Najbardziej dotknięte recesją było górnictwo, przemysł spożywczy, a w szczególności browarnictwo, przemysł materiałów bu-

TABELA 16

Elementy składowe popytu finalnego

(dane semestralne w milionach marek w cenach z 1964 r. a stopa zmiany w wolumenie w stosunku do odpowiedniego semestru roku poprzedniego)

		1965				1966				1967	
		1-szy semestr		2-gi semestr		1-szy semestr		2-gi semestr		1-szy semestr	
Spożycie indywidualne	199 490	94 450	+ 6,7	105 040	+6,0	99 640	+5,5	106 860	+1,7	100 290	+ 0,7
Spożycie zbiorowe	45 580	21 190	+ 6,9	24 390	+6,9	21 930	+3,5	24 140	-1,1	22 610	+ 3,1
Inwestycje	85 230	39 600	+ 8,0	45 630	+5,4	41 440	+4,6	43 970	-3,6	36 350	-12,3
— wyposażenie	48 710	23 530	+11,8	25 180	+7,3	23 990	+2,0	23 380	-7,1	20 200	-15,8
— budownictwo	36 520	16 070	+2,7	20 450	+3,2	17 450	+8,6	20 590	+0,7	16 150	- 7,4
Zmiany w zapasach	+ 8 200	+6 800		+1 400		+3 600		-1 800		-1 900	
Saldo zewnętrzne	-12 800	-5 640		-7 160		-4 810		-1 640		+1 950	
Produkt narodowy brutto	325 700	156 400	+ 6,5	169 300	+4,8	161 800	+3,5	171 500	+1,3	159 300	- 1,5

TABELA 17

Ceny w NRF w 1965 r.

Miesiące r. 1965	Ceny hurtowe (1958=100)	Ceny detaliczne (1958=100)	Koszty utrzymania (1962=100)
Styczeń	104,7	114,0	107,9
Luty	105,1	114,0	107,1
Marzec	105,6	114,0	107,5
Kwiecień	105,7	115,0	107,8
Maj	105,9	115,0	108,5
Czerwiec	106,3	116,0	109,5
Lipiec	105,4	117,0	110,1
Sierpień	106,2	116,0	109,6
Wrzesień	106,8	116,0	109,5
Październik	107,3	116,0	109,7
Listopad	107,4	116,0	110,3
Grudzień	107,4	117,0	110,9
Średnia			
1964	103,4	112,0	105,4
1965	106,2	115,0	109,0

dowlanych, hutnictwo, przemysł stoczniowy oraz część przemysłu skórzanego i drzewnego, a także budownictwo.

Temu osłabieniu tempa nie towarzyszył spadek cen, ani hurtowych, ani detalicznych; wskaźnik cen wzrósł średnio bardziej w 1965 r. niż w 1964, który przecież był rokiem pomyślnego rozwoju gospodarczego.

TABELA 18
*Place*godzinowe w przemyśle NRF (1960=100)*

1960	100,0		1964	143,3	+8,3%
1961	110,3	+10,3%	1965	157,3	+9,7%
1962	123	+11,1%	1966	167,8	+6,6%
1963	132,2	+ 7,4%	1967	173	+3,1%

TABELA 19
Wydajność pracy w przemyśle NRF

1959	107,9		1963	136,5	+5,5%
1960	116,6	+8,0%	1964	147,8	+8,2%
1961	122,0	+4,6%	1965	155,3	+5,0%
1962	129,3	+5,9%	1966	160,8	+3,7%

Mimo osłabienia tempa rozwoju produkcji przemysłowej, płace wzrosły w 1965 r. bardziej niż w roku 1964.

Równolegle jednak wzrost wydajności pracy był w r. 1965 mniejszy niż w latach poprzednich: +5% w 1965; +8,2% w 1964.

Dane przedstawione w tabeli 19 otrzymano dzieląc wolumen produkcji przemysłowej przez ilość przepracowanych godzin. Na tej podstawie obliczono wskaźnik, przyjmując 1958 rok za 100.

Jeśli się weźmie pod uwagę przekrój gałęzi przemysłu NRF to zauważymy, że wystąpiły znaczne różnice we wzroście wydajności pracy w poszczególnych dziedzinach. Uogólniając można stwierdzić, że przemysły dostarczające surowce oraz wytwarzające dobra konsumpcyjne osiągnęły najlepszą wydajność w całym przemyśle.

To zmniejszenie wydajności pracy wraz z równoległym wzrostem płac tłumaczy nam redukcję zysków, która wówczas nastąpiła i która z kolei leży u podstaw osłabienia tempa inwestycji w okresie późniejszym. Jak wiadomo bowiem, zyski, a przede wszystkim tzw. zyski oczekiwane, kształtują decyzje inwestycyjne we współczesnej gospodarce kapitalistycznej.

Polepszenie się sytuacji gospodarczej w 1966 r. było bardzo wyraźne w budownictwie oraz przemyśle chemicznym, mało zresztą dotkniętym recesją 1965 r. Jest ono widoczne tylko w danych miesięcznych, gdyż trwało od lutego do lipca 1966. Ceny w tym czasie wzrastają w sposób odmienny niż w roku poprzednim. Obserwujemy dużą stabilność cen detalicznych oraz spadek (od kwietnia 1966) wskaźnika cen hurtowych. Wskaźnik kosztów

TABELA 20

Produkcja godzinowa na 1 zatrudnionego robotnika (1958=100; zmiany obliczono w %)

	1963	1964		1965		1966	
	Wskaźnik	Wskaźnik	Zmiany w %	Wskaźnik	Zmiany w %	Wskaźnik	Zmiany w %
Górnictwo	149,9	159,3	+6,2	166,0	+4,2	175,9	+5,9
Przemysł przetwórczy	135,6	147,0	+8,4	154,4	+5,0	159,6	+3,3
w tym:							
surowce	145,6	162,2	+11,1	170,7	+5,2	183,7	+7,6
dobra inwestycyjne	129,0	137,8	+6,8	143,3	+4,0	143,9	+0,3
dobra konsumpcyjne	142,6	153,5	+7,6	164,7	+7,3	170,0	+3,2
przemysł spożywczy	124,7	132,6	+6,3	139,7	+5,3	143,0	+2,3
Przemysł w całości	136,5	147,8	+8,2	155,3	+5,0	160,8	+3,5

utrzymania zwiększa się w tym czasie na skutek wzrostu czynszów oraz cen usług.

Zarobki w swojej masie wznoszą się dość szybko, chociaż w tempie niższym od tempa z początku 1965 r.

Według danych rachunkowości społecznej w rozbiciu na semestry, spożycie zbiorowe w I semestrze 1966 r. wznoszą się znacznie wolniej od tegoż spożycia w pierwszej połowie 1965 r.; zapasy, które się zmniejszyły w końcu 1965 r., zaczęły znowu wznoszą się z początkiem roku następnego; tempo inwestycji malało a zwiększenie tempa budownictwa w tym czasie nie jest w stanie wyrównać spadku inwestycji w postaci urządzeń i wyposażenia. Konsumpcja indywidualna ulega także w I semestrze 1966 r. pewnemu zahamowaniu, głównie na skutek zmniejszania się dochodów rozporządzalnych.

Należy pamiętać także o wyraźnie deflacyjnym charakterze salda wymiany NRF z zagranicą na początku 1966 r.; po raz pierwszy od wielu lat był to deficyt tak poważny.

Tak więc oznaki polepszenia się sytuacji gospodarczej w I połowie 1966 r. zostały przytłumione przez objawy mniej korzystne, jak spadek spożycia zbiorowego, spadek inwestycji oraz deficyt w bilansie handlowym. Te ostatnie tendencje wzięły górę i pograżyły kraj w stan kryzysu gospodarczego, który trwał od września 1966 do lata 1967 r.

W tym okresie wystąpiło w NRF poważne zahamowanie konsumpcji indywidualnej i zbiorowej, inwestycji oraz poważne zmniejszenie się zapasów. Płace również ulegają zahamowaniu i wiosną 1967 r. wykazują one opóźnie-

nie w stosunku do wydajności pracy. Dochodzi nawet do tego, że stopa wzrostu wolumenu zarobków staje się w II i III kwartale 1967 r. ujemna.

Ogólnie popyt wewnętrzny pomiędzy I a II semestrem 1966 r. obniżył się o 1% a w I semestrze 1967 r. zmniejszył o 2,5% w stosunku do semestru poprzedniego i to mimo przedsięwzięć finansowych i monetarnych podjętych przez Bank Federalny.

Wskaźniki cen globalnych wykazują dużą stabilność w ciągu całego roku.

TABELA 21
Ceny w NRF w 1966 r.

Miesiące r. 1966	Ceny hurtowe (1958=100)	Ceny detaliczne (1958=100)	Koszty utrzymania (1962=100)
Styczeń	108,1	118,0	111,5
Luty	109,1	118,0	111,7
Marzec	108,5	119,0	112,1
Kwiecień	108,6	119,0	112,7
Maj	107,6	119,0	113,3
Czerwiec	108,0	119,0	113,3
Lipiec	108,1	119,0	113,3
Sierpień	107,3	119,0	112,8
Wrzesień	106,9	119,0	112,6
Październik	106,6	119,0	112,8
Listopad	106,9	119,0	113,5
Grudzień	107,3	119,0	113,8
Średnia			
1965	106,2	115,0	109,0
1966	107,8	119,0	112,8

Niektóre, jak ceny produktów rolnych, ceny w budownictwie oraz niektóre ceny eksportowe, wykazują nawet tendencję zniżkową. Koszty utrzymania praktycznie od marca do września 1967 r. nie zmieniły się; były one wtedy wyższe o 1,3% w stosunku do kosztów utrzymania z września 1966 r.

Spadek produkcji znalazł swój wyraz także we wzroście bezrobocia.

Od września 1967 r. następuje przewyższenie stanu kryzysowego. Świadczą o tym wskaźniki produkcji przemysłowej, powolnego wzrostu importu a przede wszystkim eksportu, który podziałał pobudzająco na cały organizm gospodarczy NRF.

W przemyśle, produkcja dóbr konsumpcyjnych wyszła ze stanu kryzysowego, podobnie jak produkcja dóbr inwestycyjnych, choć w tej ostatniej dziedzinie start do ekspansji nie był równy w zakresie wszystkich produktów; najwcześniej wystartowała metalurgia, przemysł maszynowy i przemysł samochodowy.

TABELA 22
Płace w NRF w latach 1963 - 1967

	Płace i uposażenia brutto (w mld marek)	Zmiany w % w stosunku do powiedniego kwartału roku poprzedniego
1963: 1 kwartał	37,5	+ 4,6
2 „	42	+ 8,5
3 „	42,8	+ 7,9
4 „	44,3	+ 7,9
1964: 1 kwartał	42,0	+11,9
2 „	45,5	+ 8,5
3 „	46,3	+ 8,2
4 „	49,7	+12,2
1965: 1 kwartał	46,3	+10,3
2 „	50,5	+11
3 „	51,9	+12,2
4 „	54,0	+ 8,7
1966: 1 kwartał	50,6	+ 9,4
2 „	54,3	+ 7,5
3 „	55,6	+ 7,1
4 „	57,0	+ 5,5
1967: 1 kwartał	51,9	+ 2,6
2 „	53,9	- 0,7
3 „	54,9	- 1,3

Proces wyjścia z kryzysu jest nader istotny w naszej analizie i dlatego poświęcamy mu osobną część niniejszego opracowania.

TABELA 23
Bezrobocie w NRF w II połowie 1966 r. i w 1967 r.*
(w tysiącach)

1966		1967			
Lipiec	169	Styczeń	331	Lipiec	627
Sierpień	179	Luty	376	Sierpień	608
Wrzesień	191	Marzec	458	Wrzesień	577
Październik	224	Kwiecień	574	Październik	555
Listopad	276	Maj	623	Listopad	503
Grudzień	297	Czerwiec	624	Grudzień	420

* Dane te zostały skorygowane o wahania sezonowe.

TABELA 24
Eksport NRF w I połowie 1966 i w 1967 r.
(w mln marek)

1966		1967	
Lipiec	6 831	Styczeń	6 999
Sierpień	6 149	Luty	6 515
Wrzesień	6 910	Marzec	7 264
Październik	7 235	Kwiecień	7 468
Listopad	6 875	Maj	6 898
Grudzień	8 047	Czerwiec	7 535
		Lipiec	6 906
		Sierpień	6 618
		Wrzesień	7 165
		Październik	7 954
		Listopad	7 623
		Grudzień	8 101

III. CZYNNIKI WYJAŚNIAJĄCE RECESJĘ ORAZ SPOSOBY JEJ PRZEZWYCIĘŻANIA

Wahania koniunkturalne, o których była mowa wyżej, znajdują częściowo uzasadnienie w głębokich i ciągłych zmianach gospodarki narodowej NRF. Przemiany te przedstawiono już w pierwszej części opracowania. Dotyczyły one demografii, wzrostu obciążeń budżetu państwa oraz trudności finansowych przedsiębiorstw. Dla uzasadnienia jednak chronologii cyklu koniunkturalnego należałoby przeprowadzić głębszą i bardziej zróżnicowaną analizę. Wyjaśniając przebieg fluktuacji koniunkturalnych wskazywaliśmy na szereg czynników uzasadniających taki przebieg cyklu. Wypada teraz tylko podsu-

TABELA 25
Inwestycje a środki własne przedsiębiorstw
(w mln marek)

Lata	Inwestycje przedsiębiorstw (wraz z zapasami oraz budownictwem mieszkaniowym)	Dochody nierozdzielne (po odjęciu podatków bezpośrednich)		Amortyzacja
		Towarzystwa akcyjne	Inne	
1960	70 680	6 430	12 860	25 140
1961	76 520	5 320	11 100	28 360
1962	81 010	4 320	9 100	32 350
1963	82 490	4 300	7 580	56 120
1964	94 680	5 400	9 190	40 070
1965	107 700	5 400	6 160	44 930
1966	103 110	—	—	49 800
1967	86 140	—	—	52 670

mować rolę tych czynników oraz wskazać na znaczenie finansów publicznych a także otoczenia międzynarodowego w przebiegu analizowanej recesji.

Sam przebieg ruchu zasobów nie może w pełni wyjaśnić przebiegu cyklu koniunkturalnego. Nie jest on bowiem powodem zmiany zasadniczej w ruchu wahań koniunkturalnych, powoduje tylko wzrost pewnych napięć powstałych z innych powodów.

Zmiany w konsumpcji ludności są również raczej wtórnymi objawami recesji i nie dają klucza do zrozumienia jej przebiegu. Zmiany te odbijają wierne wahania koniunkturalne i prowadzą z reguły do potęgowania napięć gospodarczych. Należy pamiętać, że spożycie ludności jest tylko jednym z czynników kształtujących globalny popyt w kraju. Obok tego spożycia indywidualnego występuje tutaj spożycie zbiorowe, inwestycje oraz transakcje z zagranicą. Ten popyt globalny dopiero tutaj jest zasadniczym czynnikiem kształtującym przebieg cyklu koniunkturalnego. Popyt globalny zaś kształtuje się pod wpływem wielu czynników, ale przede wszystkim pod wpływem sytuacji finansowej przedsiębiorstw i budżetu państwa. Sytuacja finansowo-gospodarcza tych dwóch zasadniczych grup podmiotów gospodarczych została przedstawiona w poprzedniej części opracowania. Dodajmy tylko, że spadek zdolności samofinansowania przedsiębiorstw wskutek zmian w kosztach produkcji doprowadził do zmniejszenia się zdolności inwestycyjnych przedsiębiorstw; świadczą o tym dobitnie dane rachunkowości społecznej.

TABELA 26

Niedobór (—) lub nadwyżka (+) w rocznym budżecie (w mld marek)

Lata	Przedsiębiorstwa	Administracja	Ludność
1960	-20,9	+9,6	+15,0
1961	-25,7	+9,8	+16,9
1962	-24,5	+9,5	+17,9
1963	-25,4	+3,6	+ 2,7
1964	-30,9	+4,5	+26,9
1965	-37,3	-1,9	+32,9
1966	-30,0	-0,9	+31,5
1967	-12,0	-8,5	+30,4

Budżet państwa także wykazywał w tym czasie saldo ujemne; tylko gospodarstwa domowe miały pewne oszczędności.

Trudności w finansowaniu z budżetu państwa odbiły się również ujemnie na inwestycjach w sektorze publicznym.

Wymiana z zagranicą była także ściśle związana z fluktuacjami koniunkturalnymi. W 1965 r. deficyt w bilansie płatniczym z zagranicą wymiana ta pogłębiła, a w 1967 r. przyspieszyła przewyciężenie kryzysu. Poza tym wy-

TABELA 27
Investycje sektora publicznego (w mld marek)

	1964	1965			1966			1967
		rok	I sem.	II sem.	rok	I sem.	II sem.	
Inwestycje	19,2	20,2	8,05	12,16	20,9	8,73	12,20	
— amortyzacja	1,9	2,2	1,05	1,10	2,4	1,18	1,22	
1) inwestycje netto	17,4	18,0	7	11,06	18,5	7,55	10,98	17,2
2) oszczędności i transfery	21,9	15,9	7,22	8,71	18,2	10,34	7,90	8,6
z czego:								
1) oszczędności bieżące	29,9	25,8	11,43	14,37	27,9	14,52	13,36	19,3
2) transfery otrzymane	0,9	0,9	0,48	0,44	0,7	0,40	0,33	
3) transfery udzielone	-8,9	-10,8	-4,69	-6,10	-10,4	-4,58	-5,79	10,7
Nadwyżka lub deficyt	+4,5	-2,1	0,22	-2,35	-0,3	2,79	-3,08	-8,6

miana ta odegrała prawdopodobnie poważną rolę w finansowaniu inwestycji prywatnych oraz w wydatkach budżetowych.

Państwo zachodnioniemieckie nie prowadziło jednak w tym czasie całościowej polityki antycyklicznej. Można najwyżej mówić o polityce kredytowej Banku Federalnego. W 1965 r. Bank Federalny wprowadził ograniczenia w kredytach (w końcu 1965 r. i na początku 1966), wówczas zresztą bardzo krytykowane. Równocześnie podniesiono stopę dyskontową: z 3 - 3,5% w styczniu 1966 r. do 4% w sierpniu tegoż roku. Nie dało to jednak oczekiwanych rezultatów. W 1966 r. wprowadzono także ogromne restrykcje budżetowe: budżet tego roku utrzymano na tym samym poziomie co w roku poprzednim. Dopiero w grudniu 1966 r. zrezygnowano częściowo z ograniczeń finansowo-monetarnych, a w maju 1967 r. uchwalono dodatkowy budżet (2,5 mld marek) dla pobudzenia mechanizmu gospodarczego w celu wyjścia z impasu; większą część tej kwoty przeznaczono na finansowanie inwestycji publicznych, co zresztą przyniosło widoczne rezultaty dopiero po upływie kilku miesięcy. Wydaje się jednak, że polityka kredytowa i budżetowa odegrała istotną rolę w przewyżczeniu stanu kryzysowego. Państwo zachodnioniemieckie, niechętnie stosowaniu ostrzejszych środków interwencyjnych, mogło szybciej zlikwidować oznaki tak poważnej recesji gospodarczej. Przyjęcie takiej postawy liberalno-ekonomicznej spowodowało również i to, że państwo nie czyniło żadnych przeszkód w ruchu kapitałowym, nawet w okresie największego deficytu bilansu płatniczego. Dlatego też stan kryzysowy NRF uwidocznił się również w zakresie tegoż ruchu kapitałów. Do 1960 r. obserwowano na

ogół w NRF napływ kapitałów z zagranicy, później zaznaczył się kierunek odwrotny. Ruch kapitałów znajduje swoje wyjaśnienie, przynajmniej częściowe, w szeregu czynników wpływających na decyzje właścicieli kapitałów: stopa procentowa, podatki, wolność przepływu, koszty przepływu oraz inne czynniki, jak ubezpieczenia przeciwko deprecjacji kapitałów. Najważniejszym jednak elementem jest stopa procentowa od kapitału. Ruch stopy procentowej w NRF wykazuje te same tendencje co w USA, tj. duże i szybkie różnice w czasie. Stąd też ruch kapitałowy w NRF jest także bardzo niestabilny i cechuje się dużą amplitudą wahań; reakcje rynku kapitałowego w NRF są na ogół szybkie i żywe. Dlatego też recesja w latach 1965 - 1967 znalazła również swój wyraz w bilansie kapitałowym NRF.

TABELA 28
Bilans ruchu kapitałowego
(w mld marek)

Lata	Kapitały krótkoterminowe	Kapitały długoterminowe	Suma	Pozycje nie ujęte	Globalna suma
1959	- 765	-5 667	-6 432	+ 33	-6 399
1960	+1 887	- 99	+1 788	+1 565	+3 353
1961	- 991	-4 236	-5 227	+ 412	-5 816
1962	+ 783	- 274	+ 509	+1 081	+1 590
1963	+ 397	+1 782	+2 179	- 520	+1 659
1964	-1 151	- 871	-2 022	+1 808	- 194
1965	+1 481	+ 940	+2 241	+2 500	+4 921
1966	+2 385	-2 451	- 66	+ 668	+ 602
1967	-4 592	-3 592	-8 144	-1 059	-9 203

Ruch kapitałowy nie odegrał jednak prawie żadnej roli w procesie przezwyciężania kryzysu w latach 1965 - 1967, choć można było niewątpliwie posłużyć się tym narzędziem dla szybszego wyjścia z depresji.

Z przeprowadzonej powyżej analizy wynika jasno, że gospodarka NRF uległa w latach 1965 - 1967 poważnemu załamaniu typu kryzysowego, ale w zmienionych warunkach powojennych jego przebieg nie odbył się zgodnie z schematem klasycznego kryzysu gospodarczego. Przykład NRF potwierdza raz jeszcze tezę o deformacji cyklu koniunkturalnego po II wojnie światowej.

ZYGMUNT KOWALCZYK